

Στη μνήμη και των δύο. Ο Νικόλαος Κ.Ανδρουλάκης γράφει για τον Γεώργιο-Αλέξανδρο Μαγκάκη

Εισαγωγικό Σημείωμα: Το κείμενο που ακολουθεί είναι προϊόν της σύνθεσης δύο αδημοσίεωτων κειμένων του Νικολάου Ανδρουλάκη εις μνήμην του Γεώργιου-Αλέξανδρου Μαγκάκη, που αναγνώστηκαν το πρώτο σε εκδήλωση που οργάνωσε ο Τομέας Ποινικών Επιστημών της Νομικής Σχολής Αθηνών σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία Ποινικού Δικαίου και τον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών στις 22.3.2012, και το δεύτερο σε εκδήλωση που οργάνωσε ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών στις 21.9.2017.

I. N. Ανδρουλάκης

Ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης ήταν ένας σε διεθνές επίπεδο πρώτης γραμμής θεωρητικός και δάσκαλος του ποινικού δικαίου κι ένας διακεκριμένος εργάτης της ποινικής πράξης. Ήταν, όμως, ακόμα και πολλά άλλα, και ίσως σημαντικότερα. Ήταν ένας σπουδαίος, καθαρός άνθρωπος, ένας άψογος, θαρραλέος πολίτης, ένας προικισμένος λογοτέχνης, ένας υποδειγματικός πολιτικός, ένας συνειδητός Έλληνας.

Αναπολώντας τις εντελώς πρώτες μου επαφές και συνακόλουθα τη στενή γνωριμία και φιλία που με συνέδεσε με τον Γεώργιο-Αλέξανδρο Μαγκάκη, γυρίζω πάνω από πενήντα χρόνια πίσω – στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του ‘60 του περασμένου αιώνα, όταν πρωτογύρισα στην Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο Μόναχο, όπου είχε κάνει κι αυτός το διδακτορικό του. Οι σχετικές αναμνήσεις μου δεν μπορεί να έχουν άλλη αφετηρία από τα τότε βιώματά μου στο Ποινικό Σπουδαστήριο της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στον δεύτερο όροφο του ιστορικού κτηρίου της οδού Σόλωνος. Στους χώρους του Σπουδαστηρίου αυτού με τις μεγάλες αξιόλογες βιβλιοθήκες του –κατά το πλείστο γύρω από το μακρόστενο μεγάλο τραπέζι με γυαλιστερή επιφάνεια στο κέντρο της κύριας αίθουσας (σ’ αυτό καθόντουσαν τις μέρες των προφορικών εξετάσεων οι εξεταζόμενοι φοιτητές)– βρισκό-ντουσαν εκείνη την εποχή επί καθημερινής σχεδόν βάσεως, για περισσότερη ή λιγότερη ώρα, όλοι οι ποινικολόγοι και εγκληματολόγοι της Σχολής: οι τρεις τακτικοί Καθηγητές: ο Νικόλαος

Χωραφάς, ο Ηλίας Γάφος, διευθυντής τότε του Σπουδαστηρίου, και ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας, οι Υφηγητές, εντεταλμένοι ή άμισθοι, και οι υποψήφιοι υφηγητές, οι βοηθοί, ανάμεσά τους κι εγώ, που ύστερα από λίγο προσελήφθη και εργάστηκα για ένα μικρό διάστημα ως βοηθός του Ποινικού Σπουδαστηρίου. Νομίζω λοιπόν ότι δεν αδικώ κανέναν αν πω ότι στη συγκεκριμένη αυτή, αξέχαστη ομήγυρη μια πρωταγωνιστική θέση και παρουσία είχε από τα πράγματα ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης. Όχι μόνο και όχι τόσο για τις υψηλές επιστημονικές και γενικότερα πνευματικές επιδόσεις του, που τον καθιέρωναν ως τον βέβαιο επερχόμενο άξιο διάδοχο του Νικολάου Χωραφά, όσο για την ποιότητα της προσωπικότητάς του, για την σοβαρότητα και για το ήθος του, για την εντιμότητα και την καλοσύνη του, όπως όλα αυτά εξεφράζοντο και από τη θελκτική του εικόνα και το χαρακτηριστικό γνήσιο καλοκάγαθο χαμόγελο που χάριζε στον εκάστοτε συνομιλητή του.

Η διαμορφωμένη πια κοινή αντίληψη για την συνύπαρξη όλων αυτών των προτερημάτων στο πρόσωπο του Γεώργιου-Αλέξανδρου Μαγκάκη τού είχε ήδη εξασφαλίσει μια αξιόλογη θέση στην πνευματική και την υπό ευρύτερη έννοια τότε πολιτική ζωή της χώρας. Πράγματι, με τον Μαγκάκη και τα δικά του πνευματικά και ηθικά εφόδια έμπαινε στον δικό μας επιστημονικό, αλλά και, πιο πέρα, στον ελληνικό πολιτικό στίβο ένας από τους κορυφαίους μιας καινούριας γενιάς, από την οποία είχε κανείς πολλά να περιμένει, ενόψει μάλιστα της πολιτικής τρικυμίας που είχε τότε –μιλάω για τα έτη 1962-1965– ξεσπάσει στη χώρα μας, και ήταν αδύνατο να αφήσει αδιάφορο τον Μαγκάκη, θερμό υπερασπιστή της συνταγματικής νομιμότητας, άκαμπτο και ατρόμητο αγωνιστή για τις ιδέες του, ανυποχώρητο και σκληρό μαχητή για τις εθνικές, ατομικές και δημοκρατικές ελευθερίες, που τα τελευταία χρόνια της γερμανικής κατοχής τον είχαν φέρει ως και αντάρτη στα βουνά της Ηπείρου. Η σχέση του με την έννοια και με την ίδια τη λέξη «ελευθερία» ήταν μοναδική. Ας μου επιτραπεί εδώ να αναφερθώ σε δύο αποσπάσματα από κείμενά του. Πρώτα, σε ένα από το δοκίμιό του «Η Ελλάδα μου», που αναφέρεται στην αγάπη του για τη λέξη «ελευθερία»:

«Από μικρός την αγάπησα. Στην αρχή δεν ήξερα σχεδόν τίποτε για το νόημά της. Μα, λες, με μάγευε από τότε ο ήχος της. Ελευθερία. Πρέπει να ήταν η σοφία των φθόγγων της. Αυτές οι τρεις πρώτες διαδοχικές συλλαβές, όλες με το πιο λιτό από τα φωνήεντα, το έψιλον (...) μαζί με την ευφροσύνη του λάμδα, τη θαλπωρή του θήτα και τη μαρμάρινη αδρότητα του ρο».

Και το άλλο, απόσπασμα από το περίφημο «γράμμα από τη φυλακή για τους Ευρωπαίους»:

«Αρχίζω την κάθε μέρα μου προφέροντας τη λέξη “Ελευθερία”. Είναι η ώρα που πηγαίνει να χαράζει. Βγαίνω από τον ύπνο και αισθάνομαι πάντα μια πικρή έκπληξη, συνειδητοποιώντας κάθε μέρα κι απ’ την αρχή πως βρίσκομαι στη φυλακή. Τότε προφέρω την αγαπημένη μου

λέξη. Πριν προφτάσει να με κυριαρχήσει η συνείδηση της φυλακής. Με τη λέξη αυτή το κελί μου γεμίζει ιδέα. Είναι μαγική. Και τότε συμφιλιώνομαι με την καινούργια μου άδεια μέρα.»

Κι όταν μιλούσε ο Μαγκάκης για «ελευθερία», δεν εννοούσε, βέβαια, την άναρχη ελευθερία του «ξέφραγου αμπελιού», αλλά την τιθασευμένη από το δίκαιο ελευθερία, από το δίκαιο που δεν ήταν γι' αυτόν τίποτε άλλο από μια τεχνική, **η τεχνική της ελευθερίας**.

Το καλοκαίρι του έτους 1967, ο Νικόλαος Χωραφάς συμπλήρωσε το 70^ο έτος της ηλικίας του – τα 70 χρόνια ήταν τότε το όριο που συνεπήγετο την αφυπηρέτηση των Πανεπιστημιακών Καθηγητών. Έτσι, η Νομική Σχολή προχώρησε στην προκήρυξη για πλήρωση της κενωθείσας Β΄ Έδρας του Ποινικού Δικαίου, και η διαδικασία αυτή, όπως όλοι περίμεναν, οδήγησε στην πανηγυρική ομόφωνη εκλογή του Γεωργίου-Αλέξανδρου Μαγκάκη, ο οποίος ήταν, άλλωστε, και ο μοναδικός υποψήφιος – κανένας άλλος δεν σκέφτηκε καν να αναμετρηθεί μαζί του. Όμως την ίδια ακριβώς εποχή επικρατούσε στην Ελλάδα η στρατιωτική δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου 1967, στην οποία από την πρώτη στιγμή αντιτάχθηκε ενεργά κι αποκάλυπτα ο Μαγκάκης, κάτι γι' αυτόν αληθινά αυτονόητο. Όπως ήταν επόμενο, δεν άργησε η εκδίωξή του από το Πανεπιστήμιο, όπου στις 2 Φεβρουαρίου 1969 αποχαιρέτησε τους φοιτητές του με μια μνημειώδη ομιλία του, που κορυφώθηκε με την κατακλείδα «θέλει αρετή και τόλμη η ελευθερία». Επακολούθησαν οι ποινικές διώξεις σε βάρος του, η σύλληψή του, η βαρεία ταλαιπωρία, η δίκη και καταδίκη του σε πολυετή κάθειρξη – στην φυλακή τον ακολούθησε και η αντάξια σύζυγός του, Ακη Μαγκάκη, το γένος Γονατά. Στο σημείο αυτό αξίζει να ανοιχτεί μια παρένθεση που έχει, ίσως, κάποιο ενδιαφέρον. Το έτος 1969, το δικτατορικό Υπουργείο Παιδείας, με δεδομένο ότι η Β΄ έδρα Ποινικού Δικαίου της Νομικής Σχολής παρέμενε πια κενή, ζήτησε από τη Σχολή να προχωρήσει στην επαναπροκήρυξή της. Η Σχολή αρνήθηκε να το πράξει, αντιτάσσοντας διάφορα προσχήματα που μόλις έκρυβαν την αληθινή θέση της, ότι η περί ης ο λόγος έδρα γι' αυτήν εξακολουθούσε πάντοτε να είναι κατειλημμένη. Έτσι το Υπουργείο υποχρεώθηκε, παραβαίνοντας την κατά τον νόμο σχετική διαδικασία και ικανοποιώντας κάποιες πιέσεις ενδιαφερομένων, να προχωρήσει στην απευθείας προκήρυξη της έδρας.

Ακολούθησαν τα πάνω από δυόμισι οδυνηρά χρόνια των κρατητηρίων και της φυλακής. Ειδικά οι κάποιες συναντήσεις που είχα μαζί του στο διάστημα αυτό, η αντοχή, το θάρρος, το πάντοτε φωτεινό και καθαρό μυαλό του, μου έχουν αφήσει μια συγκλονιστική, άσβεστη ανάμνηση.¹

1. Σημείωση Ι.Ν.Α.: Ο ίδιος ο Γ.-Α. Μαγκάκης, σε συνέντευξή του στον συντάκτη της Καθημερινής Αχιλλέα Χατζόπουλο που δημοσιεύθηκε στο φύλλο της 15^{ης} Ιουνίου 1975, σ. 4, διηγείται για την περίοδο αυτή: «Θα ήθελα να αποκαλύψω, με την ευκαιρία αυτής της συνομιλίας μας, ότι ο Καθηγητής Ν. Ανδρουλάκης βρισκόταν σε όλη την περίοδο της δικτατορίας σε στενή επαφή μαζί μου. Ακόμη κι όταν ήμουν στις φυλακές. Όταν συνελήφθη, υπέστη αφόρητες πιέσεις από την Ασφάλεια για να με αποκηρύξει. Όχι μόνον αρνήθηκε, αλλά όπως προκύπτει από έγγραφο της ΓΔΕΑ (Σ.Σ.: Γενική Διεύθυνση Εθνικής Ασφαλείας) προς το Υπουργείο

Τον Απρίλιο του 1972, ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης και η σύζυγός του Άκη αποφυλακίστηκαν και βρέθηκαν αμέσως στη Δ. Γερμανία. Η διατήρηση έγκλειστης μιας τέτοιας διακεκριμένης προσωπικότητας απέβη για το καθεστώς **βαρύ, δυσβάστακτο φορτίο**, από το οποίο αναγκάστηκε κάποτε, κάτω από τη διεθνή πίεση, να απαλλαγεί. Πράγματι, η ελληνική δικτατορική κυβέρνηση αναγκάστηκε να ικανοποιήσει σχετικό αίτημα της γερμανικής, υπό τον τότε Καγκελάριο, διακεκριμένο αντιχιτλερικό αγωνιστή Willy Brandt, ο οποίος αποφάσισε να επωφεληθεί διαπραγματεύσεων με την τότε δικτατορική ελληνική κυβέρνηση για σημαντικά εξοπλιστικά προγράμματα υπό την αιγίδα του ΝΑΤΟ, προκειμένου να αξιώσει εν είδει αντιπαροχής την απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων ή/και καταδικασμένων αντιφρονούντων. Το πρώτο σχετικό αίτημα, που διατυπώθηκε στον δικτάτορα Παπαδόπουλο από τον διαπραγματευόμενο στην Αθήνα Γερμανό Υπουργό, Καθηγητή Horst Ehmke,² αφορούσε το ζεύγος Μαγκάκη και, όπως αναμενόταν, έγινε δεκτό. Έτσι, ο Γιώργος και η Άκη Μαγκάκη μεταφέρθηκαν με γερμανικό κρατικό αεροπλάνο στη Γερμανία, και ύστερα από λίγο ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης μετεκλήθη ως τακτικός Καθηγητής του Ποινικού Δικαίου και της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης.

Αυτό καθόλου δεν είχε χαριστικό και περιστασιακό χαρακτήρα. Πέρα από το τεράστιο ηθικό κύρος του (που είχε προκύψει από τον αγώνα και τις θυσίες του για τη Δημοκρατία και τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, και είχε σμιλευθεί σε βαθμό κατάκτησης πανευρωπαϊκής φήμης με τα γραμμένα στη φυλακή εξ αίρετα κείμενά του, με προεξάρχον το συγκλονιστικό «γράμμα από τη φυλακή για τους Ευρωπαίους» που ανέφερα παραπάνω), ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης είχε ήδη έκτοτε κατακτήσει με τα και γερμανόφωνα νομικά δημοσιεύματά του το status ενός πρώτης γραμμής θεωρητικού του ποινικού δικαίου σε διεθνές επίπεδο. Πέρα από τη σημαντική διδακτορική διατριβή του στο Μόναχο, για τη συνείδηση του αδίκου και την πλάνη περί το άδικο, υπό την επίβλεψη του εκ των κορυφαίων ποινικολόγων Καθηγητή Edmund Mezger, ο Μαγκάκης είχε εκείνη την εποχή, ιδίως από το έτος 1963 κι έπειτα, εντυπωσιάσει με τέσσερα σημαντικά εκτεταμένα μελετήματά του που δημοσιεύτηκαν στα δύο παραδοσιακά έγκυρα Γερμανικά ποινικολογικά περιοδικά: την *Zeitschrift für die Gesamte Strafrechtswissenschaft* και το *Goldammer's Archiv für Strafrecht*.

Παιδείας ετάσσετο ρητά αλληλέγγυος μαζί μου. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να μη διορίζεται ο Καθηγητής Ν. Ανδρουλάκης, για πολλούς μήνες, ως τακτικός καθηγητής. Μόνον όταν το πληροφορήθην στις φυλακές και του έστειλα μήνυμα ότι επιβάλλεται για λόγους διατηρήσεως της δυνατότητος πανεπιστημιακής επαφής με τους φοιτητές να δείξω ότι διαστέλλεται κάπως από μένα, μόνο τότε με μεγάλη δυσφορία από την πλευρά του έγινε δυνατή η ολοκλήρωση του διορισμού του. Έτσι προσέφερε πολύ χρήσιμες υπηρεσίες στην κοινή προσπάθεια. Αυτή η τακτική απεδείχθη από τα πράγματα σωστή γιατί όταν φούντωσε το φοιτητικό κίνημα υπήρξαν εντυχώς καθηγητές, σε όλα τα ΑΕΙ, που μπόρεσαν να συμπαρασταθούν στους φοιτητές μας.»

2. Σημείωση I.N.A.: Ο Horst Ehmke ήταν Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Πανεπιστήμιο του Freiburg, διετέλεσε δε Υπουργός Δικαιοσύνης της Δυτικής Γερμανίας και από το 1969 ως τον Δεκέμβριο του 1972 επικεφαλής της Καγκελαρίας και Υπουργός Ειδικών Υποθέσεων.

Είναι ταιριαστό ότι στο κέντρο και του σημαντικού νομικού-θεωρητικού έργου του Μαγκάκη βρίσκεται η **ελευθερία**. Όχι, βέβαια, με την έννοια της πολιτικής ελευθερίας ως θεμελιώδους έννομου αγαθού, αλλά με τη φιλοσοφική έννοια του Indeterminismus, της **ελευθερίας της βούλησης** ως αρχής ελεύθερης στον ρουν των γεγονότων. Η ενοχή του δράστη μπορεί και πρέπει να στηρίζεται στο ατομικό του δύνασθαι, δηλαδή στην υπαρκτή ελευθερία της βούλησής του. Η ποινή ως έκφραση ιδιαίτερης αποδοκίμασίας, με την επιβολή σκληρής μεταχείρισης που επιβάλλεται για να γίνει αισθητή ως τέτοια, είναι αδικαίωτη εφόσον ο δράστης δεν έφταιγε γι' αυτό που έκανε αφού **δεν ήταν ελεύθερος** να το αποφύγει. Η επιβολή ποινής σε κάποιον για κάτι που δεν μπορούσε να αποφύγει γίνεται εκ των πραγμάτων για λόγους σκοπιμότητας, κι αυτό σημαίνει **υποβιβασμό** του κολαζομένου σε επίπεδο πράγματος που χρησιμοποιείται για κάτι – κι αυτό σημαίνει προσβολή της **ανθρώπινης αξίας**. Πρόκειται λοιπόν εδώ για το λεγόμενο δεοντολογικό συστατικό του καταλογισμού σε ενοχή, για το ανθρωπίνως φευκτό της υπαιτιότητας κατά Χωραφά, το άλλως-δύνασθαι πράττειν.

Όμως, η ασφαλής διάγνωση της ατομικής ελευθερίας της βούλησης του κάθε συγκεκριμένου δράστη ως προϋπόθεση της αποδοκίμασίας του με την ποινή είναι τις περισσότερες φορές ανέφικτη. Έτσι, με ισχύουσα την αρχή in dubio pro reo, η χωρίς διάκριση, απόλυτη υιοθέτηση στην πράξη του Indeterminismus μπορεί να οδηγήσει σε παράλυση της ποινικής λειτουργίας της Πολιτείας.

Ο Μαγκάκης, που ήρθε σε πρώτη επαφή με την εν λόγω προβληματική στο πλαίσιο της διδακτορικής εργασίας του για τη συνείδηση του αδίκου, έφτασε με μεταγενέστερες εργασίες του (την επ' Υφηγεσία διατριβή του για τη σύγκρουση καθηκόντων, το επόμενο βιβλίο του για τον «Καταλογισμό στο Ποινικό Δίκαιο» και με γερμανόγλωσσα δημοσιεύματά του) σε μια δική του εκδοχή για το δεοντολογικό συστατικό του καταλογισμού σε ενοχή, που έτυχε ευρείας αποδοχής και ακόμη έχει μεγάλη απήχηση, κατεξοχήν στη Γερμανία. Πρόκειται για τον λεγόμενο «**υποθετικό Ιντετερμινισμό**», σύμφωνα με τον οποίο το καθ' εαυτό δυσδιάγνωστο ατομικό άλλως-δύνασθαι του δράστη μπορεί παρά ταύτα και επιτρέπεται να θεωρηθεί ως διαγνωσθέν και αποδεδειγμένο με αναφορά στις υπάρχουσες και διαγνώσιμες δυνατότητες του μέσου κοινωνικού ανθρώπου, όπως αυτές προκύπτουν από την κοινωνική εμπειρία, λαμβανομένων όμως υπόψη και όλων των προσωπικών περιστάσεων του δράστη κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες της δράσης του. Με αυτήν την αφετηρία, ο έλεγχος του φευκτού της υπαιτιότητας –αυτή είναι η μεγάλη πρακτική σημασία της εν λόγω παραδοχής– μπορεί και πρέπει να γίνεται πάντοτε, ακόμα και πέρα από τις ρητά αναγνωριζόμενες από τον νόμο περιπτώσεις ψυχικής πίεσης ως λόγων αποκλεισμού του καταλογισμού σε ενοχή (ιδίως άρθρα 32 και 23 ΠΚ), υπό τον όρο πάντοτε ότι η υπέρβαση αυτή αφορά σε περιπτώσεις που έχουν τύχει δογματικής επεξεργασίας

τόσο ώστε να εμφανίζονται πια ως τυποποιημένες και αντικειμενικά θεμελιωμένες (όπως λ.χ. οι περιπτώσεις των λεγόμενων «τραγικών ηθικών διλημμάτων» που έχουν απολήξει σε τέλεση ποινικά αξιόλογης αδικοπραγίας). Η αναδρομή αυτή στο δύνασθαι του μέσου κοινωνικού ανθρώπου καθιστά δυνατή την αναγκαία **δογματική στερέωση και εφαρμογή** στην πράξη της λειτουργίας του λεγόμενου δεοντολογικού, τρίτου συστατικού του καταλογισμού σε ενοχή.

Με τέτοιες ρηξικέλευθες ιδέες ενεπλούτισε πραγματικά και τη γερμανόγλωσση θεωρία ο Μαγκάκης. Εξάλλου, μετέφερε στη σχετική γερμανική συζήτηση εν συνόψει το περιεχόμενο της προαναφερθείσας, επ' υφηγεσία ελληνικής διατριβής του για το δύσκολο θέμα της **σύγκρουσης καθηκόντων** ως λόγου άρσεως του αδίκου –μιας από τις διεθνώς σοβαρότερες εργασίες επί του θέματος–, κι ακόμα ενεβάθυνε, ίσως όσο κανείς άλλος, στην ουσία του έργου του **συνηγόρου υπεράσπισης**, το οποίο, ακριβώς μέσα από τις διαλεκτικές αντινομίες που το χαρακτηρίζουν, ανέδειξε ως μια, όπως λίγο αργότερα είπε, **«παράδοξη κατάκτηση του πολιτισμού»**. Με αφετηρία τα διλήμματα που επηρεάζουν το άλλως-δύνασθαι και την ενοχή, ο Μαγκάκης, γενικεύοντας, καταλήγει στη θέση ότι στο σύνολό της η ποινική δικαιοσύνη και η ποινική δίκη έχουν **διλημματικό χαρακτήρα** (και γενικότερα, λέει, ο πολιτισμός μας απέναντι στα καταστατικά προβλήματα της ζωής είναι πολιτισμός όχι τελικών λύσεων, αλλά **εσχάτων διλημάτων και διαλεκτικών λύσεων**). Η διαπίστωση δε αυτή έχει μεγάλη πρακτική σημασία για την κατανόηση του έργου του συνηγόρου υπεράσπισης, γιατί οδηγεί στη δικαίωση ακόμα και της εκ πρώτης όψεως δυσπαράδεκτης ως αντιφατικής θέσης και δράσης του συνηγόρου εκείνου υπεράσπισης, ο οποίος επιτελεί ευσυνείδητα το έργο του, καίτοι πιστεύει ή και γνωρίζει ότι ο κατηγορούμενος που υπερασπίζεται δεν είναι αθώος. Η **έντιμη ανάδειξη** των κάθε φορά πραγματι υπαρχόντων διλημματικών δεδομένων, υπέρ του όποιου κατηγορούμενου, είναι ακριβώς αυτό που συμβάλλει στον χαρακτηρισμό του συνηγόρου υπεράσπισης από τον Μαγκάκη, όπως είπαμε, ως «παράδοξης κατάκτησης του πολιτισμού μας». Τον ρόλο του συνηγόρου ετίμησε, άλλωστε, ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης και στην πράξη, ως διακεκριμένος, επιβλητικός και υποδειγματικός υπερασπιστής. Πάνω στην έτσι συγκομισθείσα πρακτική εμπειρία του εστήριξε την πρωτότυπη νομικοφιλοσοφική ανάλυση του θέματος, όπως αυτή αποτυπώθηκε στο κλασικό μελέτημά του που δημοσιεύτηκε στο Γερμανικό *Goldammer's Archiv*. Νομίζω ότι οι εργασίες του για τον συνήγορο υπεράσπισης είναι ό,τι βαθύτερο έχει γραφτεί επί του θέματος. Η περίοπτη θέση που του δόθηκε στο κορυφαίο γερμανικό Πανεπιστήμιο ήταν λοιπόν απολύτως ανάλογη με το υψηλό επιστημονικό του επίπεδο. Τίποτα δεν του χαρίστηκε.

Με την πτώση της δικτατορίας και την επιστροφή του στην Ελλάδα και το Πανεπιστήμιο,³ και με δεδομένο το υψηλότατο κύρος που είχε κατακτήσει, η ανάμιξή του στην πολιτική, με απολύτως ειλικρινή από μέρους του διάθεση προσφοράς, ήταν σχεδόν αναπόφευκτη. Όμως, ποτέ ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης δεν επεδίωξε, όπως κατεξοχήν εδικαιούτο, πρωτεία και πρωτοκαθεδρίες. Υπηρέτησε με σεμνότητα, με απόλυτη εντιμότητα, αφοσίωση και ανιδιοτέλεια εκεί που κάθε φορά ετάχθη και είχε πάντοτε να εμφανίσει σημαντικά επιτεύγματα της εκάστοτε υπουργίας του.

Μ' αυτά προσεγγίζουμε έναν άλλο τομέα ιδιαίτερα σημαντικής πρακτικής κοινωνικής προσφοράς του Γεωργίου-Αλέξανδρου Μαγκάκη, αυτή τη φορά με την ιδιότητα του **Υπουργού της Δικαιοσύνης** κατά τα έτη 1982-1986 – με την προηγηθείσα πολιτική διαδρομή του που τον έφερε σ' αυτό το αξίωμα δεν θα ασχοληθώ εδώ. Το έργο του από την κρίσιμη αυτή πολιτική θέση, υπήρξε, μπορώ να πω, τηρουμένων των αναλογιών και ενόψει των δυνατοτήτων που προσδιορίζει η ελληνική πολιτική συγκυρία, αληθινά μοναδικό, τόσο σε ποσότητα όσο, και προπάντων, σε ποιότητα. Ευτυχώς, το πλούσιο, διακρινόμενο για γνώση και σωφροσύνη, μακριά από προσπάθειες εντυπωσιασμού έργο αυτό έχει καταγραφεί και αναλυθεί λεπτομερειακά κατά αξιόπαινο τρόπο από τον μαθητή και στενό συνεργάτη του τότε, Αντώνη Βγόντζα, σε ένα εκτεταμένο σημαντικό κείμενο (75 σελίδων) που περιελήφθη στον Τιμητικό Τόμο για τον Γεώργιο-Αλέξανδρο Μαγκάκη του έτους 1999, στο οποίο και παραπέμπω. Εδώ, θα περιοριστώ εκ των πραγμάτων μόνο σε κάποιες νύξεις, και πρωτευόντως σε τέτοιες που καταδεικνύουν ότι ο σοβαρός, καλοπροαίρετος, ανεπηρέαστος και με ανοιχτό μυαλό θεωρητικός είναι ικανός να αποφασίσει και να προωθήσει πρακτικές λύσεις, τις οποίες δύσκολα, ίσως, θα κατάφερνε ένας, υποτίθεται, ειδικός, σκέτος άνθρωπος της πράξης. Ο Υπουργός Δικαιοσύνης Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης έλυσε εν πρώτοις, κατά τον καλύτερο τρόπο, το, θα έλεγε κανείς, «προαιώνιο» δυσεπίλυτο πρόβλημα της στέγασης του Πρωτοδικείου Αθηνών, με την προσεγμένη μεταφορά του από τις τότε άθλιες εδώ κι εκεί διάσπαρτες εγκαταστάσεις του στους χώρους της τέως Σχολής Ευελπίδων – ένα από τα τόσο δυσεπίτευκτα απλά πράγματα στην Ελλάδα, όπου περισσεύουν τα λόγια και σπανίζουν οι αποφάσεις και οι πραγματώσεις τους. Ακόμα, εξασφάλισε και την αυτόνομη στέγαση του Συμβουλίου της Επικρατείας στο κτήριο του Αρσακείου. Παράλληλα, το Σύνταγμα και οι Κώδικες μεταγράφηκαν από την καθαρεύουσα στη Δημοτική, της οποίας γενικεύτηκε έτσι η χρήση στη νομοθεσία και στα δικαστήρια. Περαιτέρω, καταργήθηκε η θανατική ποινή και αναμορφώθηκαν κεφάλαια του ποινικού κώδικα (εγκλήματα κατά των ηθών, άμβλωση, εσχάτη προδοσία) και του Αστικού Κώδικα (οικογενειακό δίκαιο), ανα-

3. Σημείωση Ι.Ν.Α.: Ο Γ.-Α. Μαγκάκης επέστρεψε στην Ελλάδα το 1974 και άρχισε ξανά τις παραδόσεις του στη Νομική Σχολή με την περίφημη φράση του προς τους φοιτητές που είχαν συγκεντρωθεί να τον ακούσουν: «Κύριοι, και τώρα συνεχίζουμε από εκεί που μας σταμάτησαν». Το 1978 ο Γ.-Α. Μαγκάκης και ο Νικόλαος Ανδρουλάκης ίδρυσαν από κοινού την επιστημονική σειρά δημοσιεύσεων «Ποινικά», στον εκδοτικό οίκο Αντ. Ν. Σάκκουλα.

πτύχθηκε περαιτέρω η Διοικητική Δικαιοσύνη και άλλα πολλά σχεδιάστηκαν και επιτεύχθηκαν. Το πέραςμα του Γεώργιου-Αλέξανδρου Μαγκάκη από την πολιτική, ωστόσο, όπως θα μπορούσε να το περιμένει κανείς, επεφύλαξε γι' αυτόν και πικρίες. Έτσι, επέστρεψε ξανά στο Πανεπιστήμιο και επλούτισε την ελληνική επιστήμη του Ποινικού Δικαίου με ένα νέο εξαιρετο διδακτικό εγχειρίδιο του Γενικού Μέρους του.

Όμως ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, πέρα από τις επιδόσεις του στην ποινική θεωρία, στην δικαστηριακή πράξη και στην επιτυχημένη υπουργική θητεία του, και την στη συνέχεια πανηγυρική επάνοδό του στην πανεπιστημιακή έδρα, υπήρξε γενικότερα ένας σημαντικός πνευματικός άνθρωπος και συγγραφέας. Αρκεί να θυμηθεί κανείς το αληθινά εκπληκτικό, γραμμένο στη φυλακή, λατρευτικό για την πατρίδα μας –θα το αποκαλούσα: λυρικό– δοκίμιο του με τίτλο «Η Ελλάδα μου» που δημοσιεύτηκε πρώτα ως ένα από τα γνωστά «Δεκαοκτώ Κείμενα» και είχε βαθιά απήχηση. Ήταν αληθινά μοναδική η, θα έλεγε κανείς, ερωτική σχέση του με το θελκτικό ελληνικό τοπίο, την ελληνική φύση, προπάντων την ελληνική θάλασσα. Κανείς, με εξαίρεση ίσως τον Περικλή Γιαννόπουλο, δεν τα περιέγραψε με τόση ευαισθησία και αγάπη όσο αυτός, όπως άλλωστε και την καθαρότητα και λεβεντιά των απλών λαϊκών ανθρώπων της πατρίδας μας, κι ακόμα το αισθητικό μεγαλείο της ελληνικής γλώσσας. Ήταν, όπως λέει ο ίδιος, «δεμένος με παθιασμένη και ακατάλυτη αγάπη για τον τόπο του, κι αυτό οδήγησε τα βήματά του».

Η πικρία για την οποία έγινε πιο πάνω λόγος είχε αρχίσει, όμως, να συσσωρεύεται από τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης και από τις πρώτες επαφές του με την δημιουργούμενη έκτοτε νέα πραγματικότητα. Αυτό τον ώθησε ήδη το 1981, με αφορμή δυσάρεστες εμπειρίες της εποχής, να συμπληρώσει το εκπληκτικό κείμενό του για την Ελλάδα με ένα οξυδερκέστατο δοκίμιο καταγραφής των πληγών της Ελλάδας, που συμπεριελήφθη στο τεύχος με τίτλο «Από την Ελλάδα στην Αντιελλάδα», με καίριες αρνητικές διαπιστώσεις. Τη ρίζα μας, που σεβόμαστε κάποτε εμείς οι Έλληνες, διαπιστώνει με οδύνη ο Μαγκάκης, «τη χάνουμε αδιάκοπα. Την καταχωνιάζουμε σε πεθαμένα χώματα, σε μπάζα σπιτιών, τόπων και ανθρώπων και την ποδοπατάμε κι από πάνω με λύσσα, λες για να ξεραθεί ολότελα». Η Ρωμιοσύνη, επιλέγει, βρίσκεται σε απόγνωση. Από την αντιπαράθεση των δύο κειμένων προκύπτει «μια διαλεκτική εικόνα της σημερινής πραγματικότητας» (η «Ελλάδα» κι η «Αντιελλάδα»), έγραφε ο Μαγκάκης αργότερα, το 1999, «που σίγουρα είναι τραγική με την κυριολεκτική σημασία της λέξης».

Η επίγνωση της δυσεκρίζωτης αυτής τραγικότητας σφράγισε την πορεία του Γεωργίου-Αλέξανδρου Μαγκάκη τα χρόνια που ακολούθησαν, στα οποία θα μπορούσε, αν αφηνόταν, να προσφέρει πολύ περισσότερα. Το πέραςμα των χρόνων επέτεινε τη δυσφορία του για όσα έβλεπε και άκουγε γύρω του. Τόσο περισσότερο όσο περνούσαν τα χρόνια! Και λίγο πριν τον καλύψει το νοητικό σκοτάδι, πρόφτασε να γράψει τους ακόλουθους συγκλονιστικούς στίχους:

*«Σαλπάρω ήρεμος για τον άλλο κόσμο
 Αυτός που αφήνω πίσω μου
 Σίγουρα δεν είναι η Ελλάδα μου
 Αυτός είναι άλλος τόπος με ανθρώπους άλλης φυλής
 Δεν με αφορούν
 Τι θέλω ανάμεσά τους;
 Να 'στε όλοι καλά!»*

Με αυτά τα λόγια έφυγε από τη ζωή ένας μεγάλος Έλληνας. Σε κάθε περίπτωση πάντως, μέσα σ' αυτήν την πραγματικότητα που σίγουρα δεν διορθώθηκε από τότε –το αντίθετο συνέβη– ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης ενεσάρκωνε μέχρι τέλους ιδεοτυπικά έναν από κάθε άποψη **ολοκάθαρο, όρθιο, προικισμένο** άνθρωπο, που πολλά προσέφερε στην πατρίδα μας, στην οποία ήταν απόλυτα αφοσιωμένος – και μόνη η παρουσία του άλλωστε ανάμεσά μας, και περισσότερο στους φίλους του, ήταν πάντοτε μια πηγή φωτός, ένα σταθερό σημείο αναφοράς και σύγκρισης για κάθε είδους και υπό ευρεία έννοια πολιτική δράση στον ευρύτερο χώρο μας. Μ' αυτήν την έννοια αξίζει, ίσως, να θέτει κανείς από όσους τον έζησαν, πάντοτε σε σχέση με την όποια εκκρεμή απόφαση και δράση του δικού μας θεσμικού κύκλου, που ενέχει ηθικό, νομικό ή πολιτικό βάρος, το ερώτημα: «Τι θα έλεγε γι' αυτό ο Μαγκάκης;», και ανάλογα να αποφασίζει. Τα ίχνη που άφησε φεύγοντας είναι αληθινά ανεξίτηλα. Ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης δεν ξεχνιέται.